

חשיבות חידושי תלמידי הרמב"ם

פתיחה
סוגיית בקיעת הרבים דרך מחיצות
הסתירה בדברי הרמב"ם ותירוציה
שיטות הראשונים ביישוב הסתירה
יתרונות וחסרונות לגרסה 'כאן וסבירא ליה'
יישוב הרמב"ם על פי גרסה זו
דוגמא נוספת: 'אין אבלות במועד'
מסקנה

פתיחה

כל בר בי רב דחד יומא מכיר את השגתם של הראשונים על שהרמב"ם לא ציין את מקורות פסיקתו במשנה תורה. כבר מעת פרסומו של ספר משנה תורה ועד ימינו אנו, מנסים לומדי התורה להבין וליישב דבריו, בין עם הגמרא ובין עם דברי עצמו במקומות אחרים. תשובותיו שהודפסו גילו טפח חשוב מתורתו¹. אומנם מספר הנושאים הנידונים בהן מועט ביחס להיקפו המלא של המשנה תורה, אך הן עזרו לנו ללמוד משהו על דרך לימודו.

ברוך ה' אנו זוכים לראות את ספרי הראשונים הולכים ומתגלים, מתפרסמים ומתבארים. ספרים רבים שיד גדולי ישראל לא משמשה בהם דורות רבים רואים אור עולם לראשונה, וספרים אחרים שעלו בהם שיבושים וכמשונים לרוב מקבלים פנים חדשות. כחלק מתופעה זו זכינו לקבל זווית ראיה נוספת לתוך בית מדרשו של הרמב"ם, בדמות חידושים לתלמוד ולרי"ף² שלו ושל תלמידי חכמים שהיו קרובים אליו בזמן ומקום, וחלקם אף מבני משפחתו³ – חידושי הרמב"ם לר"ה

- 1 כמו גם תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, א"ח פריימן וש"ד גייטיין, מקיצי נרדמים, ירושלים תרצ"ח. גם מתשובותיו של ר' יהושע הנגיד (א"ח פריימן וי"י ריבלין, בתוך קובץ על יד, סדרה חדשה ג, א, ירושלים ת"ש, עמ' עה-קיג; י' רצהבי, מכון מש"ה ירושלים תשמ"ט) יש מה ללמוד, אך נראה שעיקר חשיבותן הוא עדויותיו המקוריות על גרסאות הרמב"ם.
- 2 בהערות להלן לא טרחתי להבדיל בין חידושים לרי"ף או לגמרא לתלמוד, מפאת החשיבות השולית של עובדה זו לנידוננו.
- 3 להלן אביא בע"ה רשימה מפורטת של פירושים אלו. אקדים מספר דברים לציונים דלהלן: א. ציינתים עפ"י מידת קרבתם לרמב"ם בזמן. ב. על דרך הכלל, אין כאן המקום לדון

ולתלמוד⁴; חידושי רבי חננאל בן שמואל⁵ למסכתות עירובין וקידושין, ושרידים

במידת נכונות ייחוס החיבורים למחברים הנוכרים, בין כה וכה ברור שכל מחברי החיבורים הללו היו סמוכים לרמב"ם בזמנם ומקומם, וחשיבותם עומדת בעינה גם אם חיברם חכם אחר. לגבי חידושי הרמב"ם עצמו הפניתי למקורות הדנים בנכונות ייחוסם של חידושי הר"ה. ג. כשהחידושים לא כללו את רוב ככל המסכת ציינתי את הכלול בהם (בסוגריים בסוף כל מראה מקום). בעניין חידושי הרמב"ם עצמו, למעט שלוש מסכתות (שבת, עירובין [ראה שם בהשמטות שבסוף הספר, עמ' קטז-קכה] ור"ה) אין בהם אלא פסקאות בודדות מאוד לכל מסכת, ולא רצינית להלאות את הקורה יתר על המידה. ד. למעט מהמקורות המובאים בהערות דלהלן ציינתי מכלי שני בלבד, וסימנך – במקום שציינתי את היקף החיבור שהתפרסם סימן הוא שעמד לפני (זאת, כאמור, למעט חידושי הרמב"ם ולמעט החידושים הכוללים מסכת שלמה או כמעט שלמה). תודתי נתונה לד"ר עזרא שבט הי"ו על שהעביר לי את הקטעים הנוגעים לנידונו מתוך הדיסרטציה שלו ('מחקרי מבוא במפרשי הר"ף', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוני' בר-אילן תשס"ה).

רמ"ל זק"ש, מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשכ"ג (הודפס לאחרונה במהדורת צילום ע"י ר"ד ביטון, בסוף פיה"מ לרמב"ם הוצ' מכון המאור [ח"א], ירושלים תשס"ט. לבד מהמסכתות הנוכרות בהע' 3 נלקטו לשם חידושים קצרים על מסכתות – ברכות, פסחים, סוכה, ביצה, מגילה, כתובות, גיטין, סנהדרין וחולין). על נכונות ייחוסם של החידושים לר"ה לרמב"ם, ראה: ר"ש ואלטר, המעין נ, א (תשרי תש"ע), עמ' 21-3; ובתגובתם של ר"ש שפיגל וד' הנשקה בגיליון שאחריו, נ, ב (טבת תש"ע) עמ' 90-88 ועמ' 95-93. חידושים נוספים: א' קופפר (קטע משלים לתחילת ר"ה), סיני נה (תמוז-אב תשכ"ד) עמ' רל-רלה. ר"א הורביץ (קטע מחידושי פ"ק דשבת), הדרום מט (תשמ"מ) עמ' 114-111. ר"י כהן (קטע על מגילה מר' מיימון וילקוט פירושי הרמב"ם על תחילת מגילה), מוריה כט, א-ב (תשס"ח) עמ' ח-טו, שאף ציין שיש בידו חידושים נוספים. ר"י דינסטג, Reverence, Righteousness, and "Rahamanut" (1992) 353-365. ר"מ הרשלה (סיני נד [טבת-שבט תשכ"ד] עמ' קפה-קצ) פירסם קטע מפירוש הרמב"ם על חגיגה (הוא הסתפק האם הוא מהדורה לא מוכרת של פירוש המשנה או קטע מפירוש התלמוד. איני מבין את ההנחה שלו ש"אפילו נניח שמעתיק בדורות יותר מאוחרים הרשה לעצמו לערוך הדברים בצורה חופשית ומקוצרת, בכל זאת לא היה מרשה לעצמו להכניס תוספות חדשות, שאינם מן המחבר עצמו". ולשיטתו עלינו לקבל, כדוגמא, הוספות רבות שנמצאות בכתבי היד השונים של פירושי רש"י כדברי המחבר! אתמהה). על אלו יש להוסיף: ע' שבט ור"נ סבתו, 'שיעורי הרמב"ם מפי קדשו – על הר"ף הלכות פסחים, סוכמו ונרשמו ע"י תלמידיו', ישורון כ (תשס"ח), עמ' מח-סד. ד' גרינברגר, 'שיעור בהלכות הר"ף מבית מדרשו של הרמב"ם על ב"ק', גנזי קדם ו (תש"ע), עמ' 22-9. מ"ע פרידמן, 'רשימות של תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה', תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 583-523. פרידמן אף הקדים מבוא על שיעורי הרמב"ם, והוא מכין מהדורה של שרידים שכאלו (וכדלהלן). עוד יש לציין את הפסקה שתיאר שרגא אברמסון מפירוש ר' דוד נכד הרמב"ם לתחילת סוכה, בתוך: מחקרי תלמוד ג כרך א, מאגנס תשס"ה, עמ' 5-4 (להלן בהע' 11 ציינתי כמה עדויות נוספות שהובאו במאמרו).

על רבי חננאל בן שמואל (להלן: רחב"ש) ראה: ר"י סונא [להלן הע' 6] מבוא, עמ' 5 ואילך. ש"ד גויטיין, 'ר' חננאל הדיין הגדול ביר' שמואל הנדיב, מחותנו של הרמב"ם', תרביץ, כרך היובל 1 (תשמ"א), עמ' 395-371; י' ינון (פנטון), 'עוד על ר' חננאל בן שמואל הדיין, גדול החסידים', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 107-77; ר"ש קליין ור"א שושנה [להלן הע' 6], עמ'

ממסכתות שבת ובבא מציעא⁶; חידושי רבי פרחיה ב"ר נסים⁷ למסכת שבת, ושרידים מחידושי ליבמות וע"ז⁸; חידושי רבי ישמעאל בן חכמוני⁹ למסכתות בבא בתרא

11-33; י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים ד, מוסד ביאליק ירושלים תש"ע, פרק ו עמ' 80-82. על משפחתו ראה: מ"ע פרידמו, 'משפחת אבן אלאמשאטי, בית מחותני הרמב"ם', ציון סט (תשס"ד), עמ' 271-297; הנ"ל וש"ד גויטיין, 'ספר הודו ג - אברהם בן יגו סוחר ויצרן בהודו', תעודות מגניזת קהיר, ירושלים תש"ע, עמ' 35-61, ושם, עמ' 54-58 על רחב"ש. דוגמא להשוואה בין דבריו לדברי הרמב"ם, ראה: כרמיאל כהן, "במקום מצווה" - על תיקון מקביל בפירוש המשנה לרמב"ם ובפירוש מחותנו רבנו חננאל בן שמואל, תרביץ עג (תשס"ד), עמ' 617-613.

6 עירובין: ר"ש קליין ור"א שושנה, מכון אופק ירושלים-קליבלנד תשנ"ו (מהדורה שנייה בתוספת הערות ותיקונים נמצאת בשלבי הכנה). קידושי: רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים קידושי, נ"י תש"ל, עמ' קצא-שג. ושוב ע"י ר"י סונא, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ה. שבת: אנ"צ רות, 'מפירושי רבינו חננאל בן שמואל על הרי"ף למסכת שבת', אודים יג (תשמ"ט), עמ' 53-86. שרידים נוספים של פירוש לשבת, כנראה מאוטוגרף המחבר, ועפ"י ההשערה שייכים לרחב"ש (ראה אצל ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד [להלן הע' 8] עמ' יט-כא) נדפסו ע"י ע' רוזנפלד, ספר היובל לכבוד הרב ד"ר אברהם וייס, נ"י תשכ"ה, עמ' תקיא-תקכח. ושוב, ע"י רמ"י בלוי, 'פירוש קדמון מבית מדרשו של ר' פרחיה', שיטת הקדמונים מסכת שבת ח"א, נ"י תשמ"ז, עמ' קמא-קנב. ושוב, "לפי קריאה חדשה והשלמה זהירה של החומר החסר, בלוויית פיסוק והערות", אצל ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד (נספח ב), עמ' 304-320 (קיב, א - קכא, ב). קטע אחד נוסף על שבת פורסם ע"י ר"א הורביץ, הדרום מו (תשל"ח), עמ' 210-211 (קכז, א. בעמ' 127 הע' 25 כתב ר"א הורביץ שקטע זה הוא המשך של הפירוש שפורסם בתחילה ע"י ע' רוזנפלד). ב"מ: רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים ב"מ, עמ' שכה-שמב (נז, א - קטז, ב). שרידים של כתבים רבים נוספים של רחב"ש טמונים עדיין בגניזה. מהם פירוש לתורה ולהפטרות, כתבים מחשבתיים, חידושים לחולין, ב"ק ועוד, ופירוש על חלקים ממשנה תורה. וחלקם כנראה אף בכתב ידו ממש (אוטוגרף). אינני יודע מידת שלמותם והיקפם, ועד כמה ודאי הייחוס שלהם אליו. הדבר נכון גם לגבי ספר מצוות בשפה הערבית שכנראה הוא חיבר. מכון בר-צבי עוסק לכל הפחות בההדרת חלק מכתביו. רשימה של קטעים אוטוגרפיים של חיבורים בערבית-יהודית, המיוחסים לרחב"ש, פורסמה ע"י פנטון, MAIMONIDEAN STUDIES חלק א, 1999, עמ' 32-35.

7 עליו ראה בקצרה אצל רי"י וייס [להלן הע' 8], ואצל תא-שמע [לעיל הע' 5] עמ' 83-84. ובהרחבה אצל ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד [להלן הע' 8] במבוא, בעיקר בעמ' ה-ט. עוד עליו ועל אחרים, ראה שם עמ' ג הע' 4.

8 שבת: רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים על מס' שבת, נ"י תשמ"ז, עמ' א-קכז. ושוב, ע"י ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד, מכון אופק, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשנ"ח. יבמות: רי"י וייס, צפונות ג, ב (תשנ"א) עמ' ז-טו; ג, ג עמ' ד-ז; ג, ד עמ' ד-ז (סד, ב - פד, א). ע"ז: רצ"י לייטנר, מוריה כג, ו-ט (תש"ס), עמ' יד-טז (לח, א - לט, א).

9 עליו ראה במבוא של רחמ"י שטיינברג [להלן הע' 10], וכן אצל ר"מ ורחב"צ הרשער [להלן הע' 10, תשמ"ט] עמ' 5-14, ואצל תא-שמע [לעיל הע' 5] עמ' 82-83. ודברים מועטים נכתבו גם אצל ר"ש קליין ור"א שושנה [לעיל הע' 6], עמ' 25-26. וכמדומה שרב המכוסה על הנגלה לנו מתולדותיו.

ועירובין ושרידיים משבת, גיטין ומגילה¹⁰; ועוד¹¹. ברור לכל כי יש בחידושים אלו סיוע רב ללומדי התורה, ובייחוד ללומדי הרמב"ם; ראשית, סביר להניח שדרך הלימוד שלהם הושפעה ברמה זו או אחרת מדרכו של רבם הגדול¹², ושנית, במקומות

10 ב"ב: ר"מ ורחב"צ הרשלה, ירושלם תשל"א, תחת הכותרת "פירוש קדמוני". ושוב על ידם בתשמ"ט, על שם ר' ישמעאל בן חכמו. עירובין: רחמ"י שטינברג, בני ברק תשל"ד (הודפס לאחרונה במהדורת צילום בתוך: קדמונים עירובין [אין זו 'שיטת הקדמונים' של רמ"י בלוי], אגודת תורת חסד, ירושלים תשס"ה). שבת: ר"א הורביץ, העמק ג (תש"ס), עמ' קעז-רט. א' ליברמן, שרידים מפירושי הראשונים, ברוקלין תשמ"ה, עמ' כג-לה. גיטין: ר"א הורביץ, נספח לחידושי ר' ישמעאל בן חכמו לבבא בתרא, ירושלם תשמ"ט (מא, ב – סב, ב). שם ציין שזיהה שרידים של פירושו למסכתות נוספות. מגילה: ר"א הורביץ [נספח לחידושי ר"י בן חכמו] הביא קטעים מתוך פירוש ר"י בן חכמו למסכת מגילה בעמ' מ הע' 173; עמ' מו הע' 247 והע' 250; עמ' מט הע' 287* (על הסוגיות המובאות ברי"ף מגילה יד א-ב).

11 ר"א שושנה ורב"ח הירשפלד [לעיל הע' 8] הדפיסו שני שרידי חידושים שיש קשר בינם לבין חידושי ר' פרחיה (נספח א – עמ' 294-303 [נא, ב – נד, ב]; נספח ג – עמ' 321-323 [פת, א, צ, ב, קז, א]). ושם (עמ' כז הערה 72) ציינו שיש בידם שרידים נוספים על מסכתות נוספות. שרידי חידושים לשבת מבן דורו של ר' פרחיה פורסמו ע"י רמ"י בלוי, שיטת הקדמונים שבת ח"א, נ"י תשמ"ז, עמ' ככט-קלט (ז, ב – יא, א; נא, ב – נד, ב; פה, ב – צ, ב; קז, א). פירוש נוסף על ב"ק וב"מ פורסם בחלקו ע"י רב"מ לוין, גנזי קדם ה' סי' כט, עמ' 141-144 (הקטע מב"ק הודפס על ידו שוב באוצר הגאונים ב"ק, עמ' 119-117, וכן הקטע על ב"מ באוה"ג ב"מ, פירושים עמ' 3-4. ב"ק: נה, ב, סב, א-ב. ב"מ: ב, א. על שריד זה ראה עוד: רב"ז בנדיקט, מרכז התורה בפרובאנס, מוסה"ק, ירושלים תשמ"ה, עמ' 317-323. שרידים נוספים של פירוש זה בכתה"י ציינו אצל ע' שבט ור"נ סבתו [לעיל הע' 4] עמ' מט הע' 5. כמו כן, רב"ז בנדיקט (עמ' 296-307) דן בעניין קטע על ב"מ שפורסם בגנזי שכטר (ספר ב, נ"י תרפ"ט, סי' לז, עמ' 382-394). וכן ראה שם (עמ' 323-323) בעניין קטע נוסף על ב"מ שפורסם אצל רב"מ לוין (גנזי קדם), סי' יט, עמ' 99-102 (קג, א – קד, ב) לדבריו, שני הקטעים דומים באופיים הכללי לחידושי ר"י אלמדארי, אך מאידך ציין (עמ' 333 הע' 164) להבדלים ביניהם. ש' אברמסון [לעיל הע' 4. עמ' 7] ציין שמצא בגניזה עשרות דפים של פירושי הרי"ף לתלמידי הרמב"ם על מסכתות שונות (ברכות, שבת, עירובין, גיטין, קידושין ומסכתות רבות מנזיקין), וראה עוד בדברינו להלן. ועוד פורסמו שם (עמ' 28-11) מעזבונו מספר קטעים מחיבור קדום על הרי"ף, שמפנה למקבילות במשנה תורה (או מציין כשהרמב"ם השמיט) וכן למקבילות במקומות אחרים ברי"ף. ומסתבר שהיד עוד נטויה. כמו כן, נראה שיש לצרף אף את חידושי של ר' זכאי למסכת גיטין (רצ"י לרר, צפונות ב, ד [תש"ן] עמ' ט-טז [לז, ב – מא, א]; ר"ש גאטעסמאן, ישרון ז [תש"ס], עמ' כח-לה [ב, א – ט, א]. הודפסו אצלם רק חלק מחידושי לגיטין). על ר' זכאי כמעט שאיננו יודעים דבר, חידושי לגיטין הועתקו בכתב יד אחד עם חידושיהם של רחב"ש, ר"י בן חכמו ור"י אלמדארי. כתב היד הועתק בשנת ה' אלפים ס"ה (כלומר, כמאה שנה אחרי פטירת הרמב"ם). מהלעזים הערביים שהובאו בדבריו ניכר שהוא חי במצרים, ובכמה מקומות הוא מזכיר את הרמב"ם בתואר "מורנו" ובברכת המתים. עוד עליו ראה אצל רצ"י לרר ור"ש גאטעסמאן, ובמקורות שהפנו אליהם.

12 כבר עמד על כך י' ינון (פנטון) [לעיל הע' 5], עמ' 80.

רבים הם מצטטים את לשונו, ויש בכך עדות נוסח ממדרגה-ראשונה לדברי הרמב"ם (בהנחה, שאותה צריך לבדוק כמובן, שדבריהם שלהם לא השתבשו עד שהגיעו לידינו). בדבריי הבאים אני רוצה לגעת בעזרת ה' בנקודה נוספת, והיא נוסח התלמוד שהיה לפניו, שקיימת סבירות גבוהה שהוא קרוב לנוסח שעמד גם לפני הרמב"ם; לעניין זה חשובה דווקא עובדת היות החידושים על סדר המסכת, ולא אגרות העוסקות בגמרא זעיר פה וזעיר שם.

סוגיית בקיעת הרבים דרך מחיצות

במשנה בעירובין (כב, א) הובאה מחלוקת רבי יהודה וחכמים: "ר' יהודה אומר: אם היה דרך רשות הרבים מפסקתן¹³ – יסלקנה לצדדין, וחכמים אומרים: אינו צריך". לר' יהודה אתו רבים ומבטלי מחיצתא, ואילו לחכמים אין בדרך רשות הרבים כל בעיה. ומביאה הגמרא את דברי ר' יוחנן ור' אלעזר ביחס למשנה זו: "רבי יוחנן ור' אלעזר דאמרי תרווייהו: כאן הודיעך כוחן של מחיצות. כאן וסבירא ליה [=לרבי יוחנן]? והאמר רבה בר בר חנה א"ר יוחנן: ירושלים, אילמלא דלתותיה ננעלות בלילה חייבין עליה משום רשות הרבים! אלא כאן ולא סבירא ליה". ולמסקנת הגמרא ר' יוחנן אינו עומד בשיטה אחת עם דברי חכמים¹⁴.

והנה, בשני מקומות אחרים במסכת עירובין (דף ו דף קא) משמע מהגמרא שר' יוחנן וחכמים עומדים בשיטה אחת, ונביא כדוגמא את הסוגיה בדף ו: "ת"ר: כיצד מערבין דרך רה"ר? עושה צורת הפתח מכאן ולחי וקורה מכאן, חנניה אומר: ב"ש אומרים: עושה דלת מכאן ודלת מכאן וכשהוא יוצא ונכנס נועל, ב"ה אומרים: עושה דלת מכאן ולחי וקורה מכאן. ורה"ר מי מיערבא? והתניא: יתר על כן א"ר יהודה: מי שהיו לו שני בתים משני צידי רה"ר עושה לחי מכאן ולחי מכאן או קורה מכאן וקורה

13 המשנה עוסקת בהיתר פסי ביראות, והיינו שדרך רה"ר עוברת בין הפסים. פסי ביראות, כשם, הם פסים שהוצבו ליד הבארות בארבע פינות, שני פסים בכל פינה (מאונכים זה לזה), בצורה כזו שאילו היינו עושים קווים ומחברים בין הפינות, היה נוצר מלבן או ריבוע. פסים אלו הופכים את הבארות והשטח שלידן לרה"י בתנאים מסוימים. עוד על היתר זה ראה ברמב"ם (הל' שבת יז הל' כז-לד).

14 ואמנם, ר' אלעזר סובר להלכה את שיטת חכמים, כמבואר בגמרא קודם לכן (כ, א): "אמר ר"א: הזורק לבין פסי הביראות – חייב. (א"ל: פשיטא!... לא צריכא, דעבד כעין פסי ביראות ברה"ר, וזרק לתוכה – חייב. הא נמי פשיטא!... לא צריכא, אע"ג דקא בקעי בה רבים. ומאי קמ"ל? דלא אתו רבים ומבטלי מחיצתא, הא א"ר אלעזר חדא זימנא, דתנן: רבי יהודה אומר: אם היתה דרך רה"ר מפסקתן – יסלקנה לצדדין, וחכ"א: אינו צריך. רבי יוחנן ור"א דאמרי תרווייהו: כאן הודיעך כחן של מחיצות! אי מהתם הוה אמינא כאן ולא סבירא ליה, קא משמע לן – כאן וסבירא ליה". והראשונים (כגון רשב"א, מאירי ור"ן על אתר) התקשו שר' יוחנן דלא כחד. והאו"ז (סי' קכט) אף טען שר' יוחנן באמת חלק על חכמים ור' יהודה, והעמיד יסוד חשוב (אך לא בהכרח מוסכם) לגבי תוקפם של בני הדור הראשון לאמוראים, עי"ש.

מכאן ונושא ונותן באמצע, אמרו לו: אין מערבין רשות הרבים בכך! וכי תימא בכך הוא דלא מיערבא, הא בדלתות¹⁵ מיערבא – והאמר רבה בר בר חנה: אמר רבי יוחנן: ירושלים אילמלא דלתותיה ננעלות בלילה חייבין עליה משום רשות הרבים, ואמר עולא: הני אבולי דמחוזא אילמלא דלתותיהן ננעלות חייבין עליהן משום רה"ר! אמר רב יהודה: הכי קאמר: כיצד מערבין מבואות המפולשין לרשות הרבים? עושה צורת הפתח מכאן ולחי וקורה מכאן". ונמצא שהגמרא מקשה גם מדברי חכמים וגם מדברי ר' יוחנן על אותה ברייתא, ועל כורחנו הברייתא סוברת כשניהם, כי אחרת היתה הגמרא מתרצת בפשיטות שהברייתא דלא כשיטה אחת אלא כשיטה השנייה¹⁶. ואם כן, נמצאת סתירה לכאורה בין הגמרות בשאלה אם יתכן שר' יוחנן וחכמים יעמדו בשיטה אחת.

הסתירה בדברי הרמב"ם ותירוצה

וסתירה זו קיימת גם בדברי הרמב"ם, שבמקום אחד (הל' שבת פרק יז הל' ג) פסק כחכמים: "ואפילו היו רבים בוקעין ועוברין בין הפסין לא בטלו המחיצות, והרי הן כחצר שהרבים בוקעין בה, והזורק לתוכן חייב"¹⁷. ואילו במקום אחר (שם פרק יד הל' א) פסק כר' יוחנן: "ואי זו היא רשות היחיד... וכן מקום שהוא מוקף ארבע מחיצות, גובהן עשרה וביניהן ארבעה על ארבעה או יתר על כן, אפילו יש בו כמה מילין, אם הוקף לדירה, כגון מדינה המוקפת חומה שדלתותיה ננעלות בלילה...!". וכמו כל סתירה בין הלכות ברמב"ם, או סתירה בין הרמב"ם לגמרא, נזדעקו לומדי בתני המדרשות לאורך הדורות בניסיון ליישב את דבריו. ואביא כאן בקצרה רק שני תירוצים של תלמידי חכמים בני זמנינו.

הר"י קאפח זצ"ל (הל' שבת פרק יז הל' י אות יג) כתב לתרץ את הסתירה ברמב"ם, שמה שאמרו "חייבין" עליה משום רה"ר זו היתה דרך הפלגה, ובאמת אינו אסור אלא מדרבנן, שירושלים היא כרמלית. ומזה יוצא שבירושלים התחדש איסור דרבנן אך היתר פסי ביראות הוא כעיקר הדין, וממילא אין סתירה בין הדינים. אך לכאורה תרוץ זה מיישב רק את הסתירה ברמב"ם, אך לא את הסתירה בגמרא בשיטת ר' יוחנן.

15 י"ג: דלת. עי' דק"ס (אות נ). ועל פי זה ניתן להסביר שמקשים מר' יוחנן שרואים ממנו שצריך דלתות שסוגרות את כל הפתחים, ולא די בדלת אחת. ואילו על פי הגרסה שלפנינו נראה בפשיטות שהקושיה היא מזה שר' יוחנן הצריך גם נעילה.

16 אך עי' בתירוץ התוס' (עירובין ו, ב סוד"ה והאמר) ועוד ראשונים. ולכאורה יש דוחק בדברי התוס' מכך שהגמרא מביאה את דברי ר' יוחנן בפשיטות, ולא מסבירה "כי היכי דלר' יהודה...". ויש מקום לדון בדבריהם אלא שאין זה עיקר לנידוננו, שהרי אף אם נתרץ את הסתירה בגמרא, דברי הרמב"ם שלהלן סותרים לכאורה, שהוא פוסק כר' יוחנן ור' אלעזר יחד, וכדלקמן.

17 בתחילת ההלכה הוא גם הביא את דברי ר' אלעזר שהובאו לעיל (הע' 14).

ומו"ר הרב שמואל טל שליט"א (טל חיים שבת ח"א סי' יט, עמ' תנב-תנג) כתב לתרץ שיש מחלוקת סוגיות, ומשיקולים שונים הרמב"ם פסק דלא כסוגיא בדף כב. עיי"ש בדבריו.

שיטות הראשונים ביישוב הסתירה

א. רבנו חננאל (בן חושיאל. כב, א ד"ה ואקשינו) כתב את מהלך הגמרא והסביר אותו, וסיים: "אלא כאן ולא סבירא ליה. בכאן הנוסחאות מתחלפות". וסתם ולא פירש מה משמעותו של חילוף הנוסח¹⁸. לצערנו, הרי"ף, שדרכו הגיעו לבית מדרשו של הרמב"ם נוסחאות רבות מאת ר"ח, העתיק רק את המשנה בדף כב ולא את הגמרא, ואיננו יודעים מה היתה הגרסה לפניו¹⁹. כמו כן, בבדיקת עדי הנוסח הקיימים לסוגיא זו לא מצאתי "נוסחאות מתחלפות"²⁰.

ב. בתוס' רי"ד (שם ד"ה דר' יהודה, מהד' מכוון מערבא) התקשה בהתאמת ר' יוחנן לשיטת ר' יהודה, ולכן כתב: "אלא זהו העיקר, ר' יוחנן ור' אלעזר דאמרי תרווייהו כאן הודיעוד כוחה של מחיצה, כאן לא סבירא להו. פירוש, מדקאמר כאן הודיעוד, ולא קאמרי מכאן למדנו, משמע הן הודיעוד, אבל אנו לית לן האי סברא. והאמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן ירושלים אלמלא דלתותיה ננעלות בלילה חייבין עליה משום רשות הרבים... ואף על גב דביום בקעי בה רבים משער לשער אפילו הכי הויא רשות היחיד, ואין בקיעת הרבים מבטלת המחיצות... **אלא כאן וסבירא להו**. ואף על גב דקאמר הודיעוד, לאו למימרא דלא סבירא להו הכי, אלא מפרשי מילתייהו דרבנן דכאן הודיעוד דבר זה. והלכה כדבריהם". נראה מדבריו של רי"ד שתיקן את הגרסה מסברה, אך יתכן גם שהכריע בין שתי גרסאות שהיו לפניו²¹. ועל כל פנים, המאירי (שם ד"ה כבר ביארנו למעלה) הביא נוסחה מוחלפת שהכיר לגמרא זו: "כבר ביארנו למעלה שבסוגיא זו נתחלפו הגירסאות בדברי ר' יוחנן... ולגירסא שניה אתה מפרש כאן לא סבירא, והרי אף הוא אומר שירושלים בנעילת דלתות בלילה מיהא הוכשרה, ואין בקיעת רבים שביום מבטלתן אפילו ביום, **אלא כאן וסבירא ליה**". בכל אופן שניהם הסכימו שעל פי הגרסה הזו אנו צריכים להסביר שתמיהת הגמרא מדברי ר'

18 ואולם, אולי מדבריו קודם לכן (כ, א ד"ה א"ר אלעזר) ניתן לדייק שהוא גורס כפי שהביא המאירי דלקמן. אך נראה שהדברים קלושים מכדי להסתמך עליהם.

19 תודתי לד"ר עזרא שבט שעמל על גרסאות הרי"ף בכתה"י ושרידי הגניזה (וכבר הגיש לדפוס נוסח מתוקן של הרי"ף שעתיד לראות אור בע"ה בחודשים הקרובים), וכתב לי שגם בכל עדי הנוסח שהוא בדק הרי"ף לא העתיק כאן את דברי הגמרא.

20 השתדלתי בע"ה לבדוק בעצמי עד כמה שיכולתי. כמו כן, תודתי נתונה למכון התלמוד הישראלי השלם ששלחו לי את המידע הרשום אצלם ביחס לנוסחאות של המשפט הנידון.

21 ובפסקיו על אתר הביא רק את המשנה ואת דברי ר' יוחנן ור' אלעזר עצמם, והשמיט את דיון הגמרא בשאלה מה הם סוברים להלכה.

יוחנן על ירושלים היא מכך שסוף סוף בירושלים מועילה נעילת הדלתות, ובניגוד גמור להבנה על פי הגרסה שלפנינו ('כאן ולא סבירא ליה') שירושלים מהווה את המקרה החמור, שבו צריך נעילת דלתות למרות שחומה סביב לה. ומסתבר שזו הגרסה המוחלפת שאליה התכוון ר"ח.

ג. רבי ישמעאל בן חכמון כתב: "ר' יהודה אומר אם היתה דרך הרבים מפסקתו, לפסין שעוברין ביניהן. יסלקנה לצדדין, כלומר חוץ לפסין, מפני שדריסת רבים שם מבטלת המחיצות. וחכמים אומרים אינו צריך, משום דהויא לה כחצר שהרבים בוקעין בה שאין מחיצותיה מתבטלות"²². גם הוא, כר"ף שעליו נסוב פירושו, לא העתיק דבר מדברי הגמרא, וגם אין בדבריו ללמד על גרסת הגמרא.

ד. רבי חננאל בן שמואל כתב: "מתני'. ר' יהודה אומר אם היתה דרך הרבים מפסקתה, פירוש לפסי ביראות שהיו עושין דרכן בתוך הפסין. יסלקנה, פירוש יסלק דרך רשות הרבים חוץ לפסין. וחכמים אומרים אינו צריך, פירוש אינו צריך לסלק הדרך ולעשותה חוץ לפסין, אע"פ שבני רשות הרבים עוברין בין הפסין אינן מבטלין המחיצות, דאמרינן בגמ' ר' יוחנן ור' אלעזר דאמרי תרוייהו כאן הודיעו חכמים כוחן של מחיצות. ואע"ג דאמרי' לעיל ירושלים אלמלא דלתותיה ננעלות בלילה וגו', הכא גבי פסי ביראות אינם דומין אלא לחצר שהרבים בוקעין בה, שאינה נאסרת בהכי²³...". עכ"ל²⁴. ועמד המהדיר (הע' 9) על כך שמדבריו משמע שהוא גרס במסקנה "כאן וסבירא ליה". ונראה שהדבר אכן מוכח מכך שרחב"ש טורח ליישב מדוע בירושלים אנו צריכים נעילת דלתות בעוד שפסים נראים כמחיצות קלות הרבה יותר (לא רק שאין להם דלתות אלא אפילו מרובה פרוץ על העומד), ואם ר' יוחנן, שלימד את הצורך בדלתות ננעלות, חולק על חכמים, מדוע אפוא נדרש רחב"ש ליישב דבריו עם דעת חכמים? וכן נראה לדייק גם מכך שאחרי שהסביר דברי חכמים במשנה כתב: "דאמרינן", והביא את דברי ר' יוחנן ור' אלעזר, ומשמע שהם מחזקים גם את עצם הפסיקה כחכמים²⁵. ועל כורחנו גם הוא גרס במסקנת הגמרא "כאן וסבירא ליה", וכגרסה שהביא המאירי.

יתרונות וחסרונות לגרסה 'כאן וסבירא ליה'

כאמור, על פי גרסה זו לא קיימת שום סתירה מעיקרא בין שתי הסוגיות. אך נראה שיש לגרסה זו עוד יתרונות רבים. ראשית, כעת כבר לא קשה מה חידש ר' יוחנן

22 נראה שמשפט זה מקורו בדברי הרמב"ם (הל' שבת פרק יז הל' ג), שכתב על הפסים שהרבים בוקעים בהם שאינם מתבטלים מחמתם: "והרי הן כחצר שהרבים בוקעין בה...". וכן להלן בדברי רחב"ש.

23 על משפט זה ראה בהע' הקודמת.

24 בהמשך המשפט מביא רחב"ש את המשך דברי הגמרא, שלא באנו לדון בהם כאן.

25 כי אם הם רק באים להדגיש פן מסוים, היה לו לכתוב: "ואמרינן".

באומרו "כאן הודיעו...". אם הוא בכלל לא סובר כאותה שיטה²⁶, שהרי הוא אכן סובר כמותה. שנית, גרסה זו מתיישבת בשופי עם דברי הגמרא (כ, א) בדעת ר' אלעזר, שעולה ממנה שהה"א ביחס למשפט "כאן הודיעו..." היא "כאן ולא סבירא ליה", ורק מקור נוסף גרס לנו להסיק "כאן וסבירא ליה", וכך גם על פי גרסה זו בדעת ר' יוחנן; ואילו לפי הגרסה לפנינו הה"א היא "כאן וסבירא ליה", ולכאורה זה סותר את הגמרא בדף כ'²⁷. שלישית, כעת כבר לא צריך לדחוק בשיטת ר' יוחנן שהוא דלא כחד, שהרי הוא סובר כחכמים. ועוד שתי נקודות הרווחנו לרווחא דמילתא: א. על פי גרסה זו מובן למה הגמרא לא ראתה צורך לציין שר' אלעזר חולק על ר' יוחנן, למרות ששניהם אמרו את אותו משפט, שכן עולה ממנה שהם מסכימים שהלכה כחכמים. ב. כעת מובהר יותר מדוע הרי"ף לא הביא את הגמרא על המשנה בדף כב, שהרי פשוט שבמחלוקת ר' יהודה וחכמים הלכה כחכמים, ואין כל חידוש בכך שר' יוחנן פוסק גם כן כחכמים; ואילו לפי הגרסה שלפנינו קצת קשה מדוע התעלם הרי"ף מהסתירה בין הסוגיות, ומדוע לא התמודד בפירוש עם דעת ר' יוחנן שיכולה להוות שיקול לפסוק כנגד חכמים (אילו היה חולק עליהם)²⁸.

ואולם, יש לשים לב לכך שלפי גירסה זו הנידון של ירושלים מחזק את דעת חכמים בדין הפסים, שכמו שבירושלים מועילה הנעילה שלא יבטלו הרבים את המחיצות, כך גם הרבים לא מבטלים את הפסים, וכפי שביאר המאירי לעיל. אך מאידך, נדרש רחב"ש להסביר כיצד יתכן הדבר שירושלים שיש בה מחיצות ממש צריכה נעילה, ואילו פסים שאינם אלא "שם ארבע מחיצות" עומדים בכוחות עצמם מול בקיעת הרבים – ולכאורה הדבר אמור להיות הפוך! ולאור דבריו מתיישב, שלמרות שמחיצותיה של ירושלים חמורות יותר ניתן ללמוד מהיתרון לפסים, ולמרות שנראה שהם קלים יותר, משום שהם נחשבים כחצר שהרבים בוקעים בה. אך מעבר לכך שסברה זו אינה פשוטה בהסתכלות ראשונית, נראה שלא נותר אלא להבין מה המשותף לחצר ולפסים שאינם קיים בירושלים²⁹. וצריך ביאור.

26 וכפי שהתקשה הרי"ן (כב, א ד"ה אלא כאן) ותירץ. גם מו"ר הר"ש טל (שם עמ' תמה) היקשה ותירץ בדרכו.

27 ומה שבדף כ' הקשו בפשיטות "הא אמרה ר' א' חדא זימנא", ניתן ליישב בשופי שזה משום שידעו את מסקנת הסוגיה בדף כב שר' יוחנן ס"ל כחכמים. והגמרא משיבה שאומנם כך זה למסקנה, אך הה"א אינה כן.

28 כמובן שיתרון זה אינו אלא מצד העמידה על גירסת הרי"ף (וממילא גם גירסת הרמב"ם, שכאמור הושפעה ממנה מאוד), ולא מצד העמידה על כוונת הגמרא.

29 והראב"ד (הוב"ד בחידושי המאירי עמ' קמ) ביאר שירושלים מסורה לרבים, משא"כ חצר. אך לכאורה גם פסים מסורים לרבים; וצ"ב. וביחס ליישוב הראב"ד, עי' היטב בראייתו של הרי"ד (פסקים שבת ו, ב) לפסוק כחכמים מהמשנה בטהרות שעוסקת בחצר. ובכלל בשאלה זו עי' עוד בבית הבחירה למאירי (כ ע"א ד"ה כבר ביארנו ד"ה וגדולי המפרשים).

יישוב הרמב"ם על פי גרסה זו

וב"ה זכינו שקדמנו המאירי (כ, א ד"ה כבר ביארנו במשנה בפסין), שאף הוא יישב דעת הרמב"ם באמצעות גרסה זו: "כבר ביארנו במשנה בפסין אלו, שדרך הרבים מבטל בין³⁰ מחיצותיהם. ואם כן אף הזורק לתוכן פטור, וכן העושה כעין פסי ביראות ברשות הרבים, שמחיצות במקום בקיעת רבים אינן מחיצות. ואעפ"י שכאן אמרו חייב, לדעת ר' אלעזר נאמרה, שאמר כאן הודיעך וסבירא ליה. וכבר פסקנו כר' יוחנן, שאמרו לדעתו כאן הודיעך ולא סבירא ליה. ומכאן מתמיהים גדולי הדור [=הרשב"א] על גדולי המחברים [=הרמב"ם] שפסקו במחיצות כר' יוחנן... ועם זה פסקו שהזורק לבין הפסים חייב אף במקום בקיעת רבים, והרי הוא כחצר שהרבים בוקעים בו. ומכל מקום יש גורסין למטה אף לר' יוחנן כאן הודיעך וסבירא ליה. ונמצא הענין כנגד מה שפסקנו במשנתנו שאין צריך לסלוק צדדין...".

ונראה שהמאירי הביא את תמיהת הרשב"א מתוך החידושים (עירובין ו, ב ד"ה אלא ראויות), ומסתבר שאף לפני המאירי לא היה מונח ספרו האבוד-כמעט של הרשב"א, הלא הוא עבודת הקודש הארוך³¹, בו כבר כתב הרשב"א³² לתרץ את דברי הרמב"ם בכך שהוא סבר שאף ר' יוחנן סבירא ליה כחכמים, וכתב שאף מצא ספרים שגורסים כך, אלא שסיים "וא"א להלום גרסה זו".

אם נחזור לשני התירושים שהובאו לעיל ונבדוק מי מהם היה קרוב יותר לתירוץ שהובא כאן, נראה שנאמנה דרכו של מו"ר הרב שמואל טל, שבחר להשאיר את דברי הרמב"ם כפשוטם ולנסות להבין כיצד הרמב"ם למד את סוגיית הגמרא; למסקנה הבנתו ברמב"ם תואמת את המסקנה העולה מהדברים האמורים כאן, ורק יישוב הגמרא נעשה בדרך שונה³³.

דוגמא נוספת: 'אין אבלות במועד'

אביא כאן דוגמא נוספת הממחישה את יקרת חידושי תלמידי הרמב"ם, הפעם מצד חידושי הרמב"ם ששובצו בדבריהם. הגמרא בכתובות (ד, א) אומרת: "אין אבלות במועד". הרמב"ם (הל' אבל פרק י

30 המהדיר ציין שצ"ל: את.

31 על ספר זה ראה לפי שעה: רח"ג צמבליסט, עבודת הקודש לרשב"א כרך א בית נתיבות, מוה"ק ירושלים תשס"ז, עמ' 9-11.

32 הובאו דבריו במעשה רוקח לר' מסעוד חי רוקח, ריש ח"א, חידושים מגאונים קדמונים, הל' שבת פרק י"ו ד"ה ע"ש בח"ש בסוף.

33 למיטב הבנתי, מאחורי גישה זאת עומדת התפיסה שסוף סוף אין אנו יכולים לדחוק בלשונו הצחה של הרמב"ם, וכשאנו קוראים דבריו עלינו לחשוב – האם באמת הוא היה מתנסח כך אילו היה מתכוון למה שאנו רוצים להבין בדבריו. ואם ברורה לנו כוונתו, לא נותר לנו, הקטנים, אלא לנסות להתחקות אחר לימוד הגמרא של אותו גדול שבגדולים, ולאחר מה גרם לפסיקתו. דוגמא מאלפת נוספת לעניין זה מובאת בסמוך.

הל' א) כתב: "אין אבילות בשבת", ומניין לו. והנה, באחד מפירושי תלמידי הרמב"ם לכתובות הובא בשמו הסבר לא צפוי בעליל³⁴; הרמב"ם אמר לתלמידיו שדברי הגמרא שאין אבילות במועד אינם מתיישבים; ממה נפשך, אם קברו את המת קודם המועד בא יו"ט ומפסיק את האבלות, ואם קברו אותו בתוך המועד האבלות לא חלה עד אחר המועד! ומתוך קושיה זו הורה הרמב"ם שיש לתקן את נוסח הגמרא, ועל בסיס תיקון זה הוא פסק את דבריו במשנה תורה³⁵!

תופעה זו של תיקון הגמרא מסברה מוכרת לנו בעיקר אצל חכמי אשכנז וצרפת³⁶, ומפליא עד מאוד למוצאה גם אצל הרמב"ם. ויתרה מכך, בנידון דידן הרמב"ם הולך בזה נגד גרסתם של בה"ג, ר"ח, ר' שמואל הנגיד, רי"צ אבן גיאת ורי"ף, וכפי שהעיד על כך הרמב"ן³⁷.

מי יודע כמה תשובות נוספות לקושיות בדברי הרמב"ם ואבני דרך בלימודו עוד טמונות בכתבי היד, או שאבדו באובדנם, או אף טמונות בחידושים שהודפסו ונמצאים לפנינו אלא שעוד לא עלה בידינו לזהות את האוצר הטמון בהם. וצורנו יאיר עינינו.

מסקנה

עולה מכאן קריאה ללומדי בית המדרש לאמץ אל חיקם את חידושי הרמב"ם ומקורביו שזכינו להם בדורות האחרונים, מאחר וניתן ליישב עמם לעתים קושיות רבות בגמרא ובמשנת הרמב"ם (זאת בנוסף לחשיבותם העצמית, אף לולא היו מתלמידי הרמב"ם).

כשם שהקב"ה מזכנו באתחלתא דגאולה גשמית כך הוא מזכנו בעוניינו להשיג ברוחניות דברים שלא זכו להם אבותינו, ומשיב לנו את אור התורה קמעא קמעא עד שתהיה גלויה וברורה "ומלאה הארץ דעה את ה'", וכך יוסיף בחסדו לגאלנו גאולה שלמה במהרה. אמן.

34 הענין הובא בדבריו של פרופ' שרגא אברמסון ז"ל (לעיל הע' 4, עמ' 9).

35 אומנם, מחובתי לציין שלצערי פרופ' אברמסון לא ציטט את לשון התלמיד, וחששתי שאולי תיאורו לא מדוייק לחלוטין, ובעצם היו לפני הרמב"ם שתי גרסאות בגמרא, והסברה רק גרמה לו להכריע ביניהן, ולא שהוא שינה את לשון הגמרא מסברה דיליה. ואולם, תודתי נתונה לפרופ' מרדכי עקיבא פרידמן שכתב לי שהוא מתכוון לפרסם את הדף שרמז לו פרופ' אברמסון (הדף זוהה על ידי ד"ר אמיר אשור), וציין שאכן מדברי התלמיד עולה שהרמב"ם אמר שהגרסה בכל הספרים משובשת ויש לשנות אותה.

36 לפי שעה ראה על כך אצל תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, מאגנס, מהדורה שנייה מתוקנת ירושלים תש"ס, ח"א פרק ב עמ' 48-46.

37 מלחמות ה' על הרי"ף מו"ק יד, ב ד"ה ועוד הא דת"ר. הובאו דבריו באוה"ג כתובות, חלק הפירושים עמ' 6.